

Παναγιώτα Ζούβελου

Αρχαιολόγος, ΥΠΠΟΑ/ Εφορεία Αρχαιοτήτων Ανατολικής Αττικής

Οι αρχαιότητες της πόλης της Παιανίας· από τη λήθη στην επιφάνεια*

ΑΠΟ ΤΟ 2014 ΕΩΣ ΣΗΜΕΡΑ, η εκτέλεση του δημόσιου έργου «Κατασκευή Δικτύων Απορροής ομβρίων υδάτων δήμου Παιανίας. Β φάση»¹, λειτούργησε ως εκτεταμένη δοκιμαστική τομή, μήκους 33,5 χλμ. στο σύνολο σχεδόν της σύγχρονης πόλης της Παιανίας. Η παρακολούθηση των εκσκαφών είχε σαν αποτέλεσμα να εντοπισθούν 38 αρχαιολογικές θέσεις, οι οποίες χρονολογούνται από τη νεολιθική εποχή έως και τη νεότερη ιστορία, εμπλουτίζοντας τις γνώσεις μας για την ανάπτυξη και τη χωροταξική οργάνωση των αρχαίων οικισμών της περιοχής. Οι κυριότερες ανασκαφές θα παρουσιασθούν εν συντομία.

Η περιοχή της Παιανίας καταλαμβάνει τις ανατολικές υπώρειες του Υμηπτού και την πεδινή έκταση που οριοθετείται προς Α από τη λοφοσειρά της Μύρτζεζας, βόρεια από τους λόφους Κάντζας και Κολλεγίου, νότια από τους λόφους Κόντρα Βάρδα και Νήσιζα. Τις πλαγιές του Υμηπτού διατρέχουν δυο κύρια ρέματα, τα οποία τροφοδοτούν την πεδιάδα. Σε αυτό το εύφορο περιβάλλον η κατοίκηση βεβαιώνεται ήδη από την αρχαιότερη νεολιθική εποχή, περίοδο κατά την οποία ο άνθρωπος από τροφосуλλέκτης και θηρευτής γίνεται παραγωγός-γεωργός και κτηνοτρόφος και ιδρύει για πρώτη φορά μικρά χωριά.

Στην περιοχή της Παιανίας, στα τέλη της 7ης χιλιετίας π.Χ. εγκαθιδρύονται δυο συνοικισμοί, βόρεια και νότια της σύγχρονης πόλης, σε πεδινή έκταση, στην απόληξη του ορεινού όγκου του Υμηπτού, σε κοντινή απόσταση από τα ρέματα που διατρέχουν την απότομη ανατολική πλευρά του. Η επιλογή της θέσης συνδύαζε την ύπαρξη κατάλληλου εδάφους για τις καλλιέργειες, για τη μετατροπή του σε πηλό

---

* [Σ-03: 04-10-2018 20:00 / Ε-77]

1. Έργο phasing, ενταγμένο στο Ε.Π. Αττικής 2014-2020, με φορέα υλοποίησης την Περιφέρεια Αττικής. Στο πλαίσιο του έργου δημιουργήθηκε αρχαιολογικό υποέργο, το οποίο έφθασε να απασχολεί 25 άτομα. Ευχαριστίες οφείλονται σε όλο το έκτακτο, επιστημονικό και εργατοτεχνικό προσωπικό και ειδικότερα στην αρχαιολόγο κ. Μαρία Ψαλλίδα.

και την κατασκευή αγγείων και πλιθιών, τη γεινίαση με λοφώδεις και ημιορεινές εκτάσεις για την ανάπτυξη της κτηνοτροφίας και τη λατόμηση και τα πολύτιμα ρέματα για την τροφοδοσία του οικισμού.

Ο νότιος οικισμός εντοπίζεται στο ΝΔ όριο του πολεοδομικού ιστού και αναπτύσσεται εκατέρωθεν του ρέματος της Βουής, ανατολικά των λόφων Καμάρθι και Κόντρα Ζέσα. Τμήμα του οικισμού, έκτασης 450 τ.μ., ερευνήθηκε επί της οδού Ι. Καποδίστρια (Χάρτης, θέση 1) ενώ σε απόσταση περίπου 400 μ. ΝΔ, επί της οδού Αφροδίτης² (Χάρτης, θέση 2) αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά, λόγω του μικρού πλάτους της τάφρου, λίθινα θεμέλια τοίχων και λιθόστρωτα δάπεδα.

Επί της οδού Ι. Καποδίστρια τα οικιστικά κατάλοιπα εντοπίζονται σε τέσσερις συγκεντρώσεις, σε κοντινή απόσταση μεταξύ τους, εντός τεχνητά διαμορφωμένων τάφρων, κατεύθυνσης ΒΔ-ΝΑ, πλάτους 12-14 μ. Διαπιστώθηκαν δυο διαδοχικές φάσεις κατοίκησης, κατά την αρχαιότερη και τη μέση νεολιθική περίοδο.

Τα αρχαιότερα κτίσματα είναι ημιυπόγειες μονόχωρες καλύβες καμπυλόγραμμης κάτοψης, σκαμμένες στο έδαφος, συχνά με προσαρτημένο βοηθητικό χώρο εξωτερικά και τοιχώματα κατασκευασμένα εξ ολοκλήρου από φθαρτά υλικά, όπως ξύλινους πάσσαλους, καλάμια, κλαδιά και πηλόχωμα. Το δάπεδο συνίστατο από πυκνό στρώμα μικρών λίθων, επιχρισμένο με χώμα ή σε κάποιες περιπτώσεις κονίαμα. Στους εξωτερικούς κοινόχρηστους χώρους υπήρχαν λάκκοι σκαμμένοι στον μαλακό βράχο για την αποθήκευση και τη συντήρηση των προϊόντων (εικ. 1) και εστίες.

Στην επόμενη φάση τα ημιυπόγεια κτίσματα σφραγίζονται και τις τάφρους Ι και ΙV καταλαμβάνουν υπαίθριες εστίες και μικρές κατασκευές αποθηκευτικής χρήσης.

Στην τάφρο ΙΙΙ αντίθετα, αποκαλύφθηκαν κτήρια με λίθινη κρηπίδα³, σε ιδιαίτερα πυκνή διάταξη (εικ. 2). Πάνω από τα λίθινα θεμέλια οι τοίχοι των κτηρίων ήταν κατασκευασμένοι από πλίθρες, ενώ οι μικρές διαστάσεις των δωματίων υποδεικνύουν ότι είχαν επίπεδη στέγη. Τα δάπεδα συνίσταντο από πατημένο χώμα και υπόστρωμα πακτωμένων μικρών λίθων. Στον εξοπλισμό των δωματίων περιλαμβάνονται κυκλικού ή ελλειπτικού σχήματος θήκες, διαμορφωμένες στις γωνίες των δωματίων για τη στήριξη πιθανώς κάποιου αποθηκευτικού αγγείου, ενώ απουσιάζουν οι εστίες.

Το κτήριο Α πρόκειται για ορθογώνιας ή τετράγωνης κάτοψης κτήριο, με τουλάχιστον πέντε επιμέρους δωμάτια μικρών διαστάσεων, το οποίο υπολογίζεται ότι έχει ερευνηθεί κατά το ήμισυ. Εδράζεται σε παχύ στρώμα μικρών λίθων, με το

2. Κατάλοιπα της αρχαιότερης νεολιθικής έχουν ερευνηθεί στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Σεϊντί, επί της οδού Αφροδίτης, Ε. Ανδρικού 2010, ΑΔ 65, Β1α, 177-178.

3. Αντίστοιχα ευρήματα στα Μεσόγεια έχουν εντοπισθεί στις θέσεις Μπαλάνα Παλλήνης, Γυαλού Σπάτων, Βαραμπάς Μαρκοπούλου.

οποίο σφραγίστηκε η αρχαιότερη υπόσκαφη καλύβα που υπήρχε στο ίδιο σημείο. Κατά την τελική μορφή του κτηρίου, η οποία είναι το αποτέλεσμα επάλληλων μετασκευών και επεκτάσεων, η είσοδος βρίσκεται στη ΒΔ γωνία. Στο σημείο αυτό δημιουργείται στενό πέρασμα προς τρεις χώρους μικρών διαστάσεων, αποθηκευτικής πιθανότατα χρήσης, οι οποίοι είναι διατεταγμένοι ακτινωτά στην εξωτερική πλευρά δυο καμπύλων τοίχων. Ακριβώς δυτικά και κατ' επαφήν με το κτήριο Α βρίσκεται μονόχωρο κτήριο τετράγωνης κάτοψης, με κτιστό διάχωρο και εσωτερική αντηρίδα του γνωστού τύπου από άλλους οικισμούς αυτής της περιόδου.

Από τους χώρους του οικισμού συλλέχθηκαν θραύσματα πήλινων αγγείων, λίθινα εργαλεία κρούσης και τριβής, οστά ζώων, λεπίδες οφianού και μεγάλος αριθμός απολεπισμάτων που δηλώνουν την επιτόπια κατεργασία της εισηγμένης από τη Μήλο πρώτης ύλης. Ειδική κατηγορία αποτελούν τα οστείνια μικροαντικείμενα και τα κοσμήματα κατασκευασμένα από λίθο και πηλό.

Ο βόρειος οικισμός αποκαλύφθηκε στο Β τμήμα της πόλης, σε απόσταση 2 χλμ. από την οδό Ι. Καποδίστρια, επί των οδών Προσπλίου και Αγίου Ανδρέα (Χάρτης, θέση 3) και αναπτυσσόταν στην πεδινή έκταση ανατολικά, όπως προκύπτει από τα κατάλοιπα της ίδιας περιόδου που έχουν ερευνηθεί επί της οδού Παγγαίου⁴ (Χάρτης, θέση 4). Και εδώ διακρίνονται δυο φάσεις χρήσης του χώρου. Την αρχαιότερη νεολιθική αντιπροσωπεύουν αποθηκευτικοί λάκκοι και ημιπόγειες κυκλωτερείς κατασκευές. Τις ανάγκες για νερό κάλυπτε πηγάδι, σκαμμένο στον βράχο, το οποίο εγκαταλείφθηκε και σφραγίστηκε κατά τη ΜΝ περίοδο. Από το εσωτερικό του συλλέχθηκε λίθινο ανθρωπόμορφο κόσμημα, λίθινα εργαλεία και ένα εξαιρετικά σπάνιο κλειστό σύνολο αποτελούμενο από φιάλες, σκύφους και πιθόσχημα αποθηκευτικά αγγεία (εικ. 4). Την πλειοψηφία αποτελούν οι ασύμμετροι σκύφοι, μια ιδιαίτερη κατηγορία αγγείων, χαρακτηριστική για την περιοχή της Βοιωτίας⁵. Πρόκειται για μικρού και μεσαίου μεγέθους αγγεία με τέσσερις τοξωτές αποφύσεις εν είδη λαβών και χαρακτηριστική στένωση στο στόμιο, η οποία λειτουργούσε ως προκοή για την εκροή του υγρού ή στερεού υλικού. Η παρουσία ικανού αριθμού τέτοιων ιδιότυπων αγγείων στο εσωτερικό του αχρηστεμένου πηγαδιού, ύστερα από πιθανή μακρά περίοδο ξηρασίας, προκαλεί τον πειρασμό να συνδεθεί με τελετουργικές πράξεις εξευμενισμού των καιρικών φαινομένων. Η πλήρης ωστόσο άγνοιά μας για τις πνευματικές αντιλήψεις αυτής της περιόδου καθιστά τη σκέψη αυτή απλά μια δελεαστική υπόθεση εργασίας.

4. Οικόπεδο Κοντόπουλου, Π. Ζούβελου, ΑΔ, υπό έκδοση.

5. Γ. Σωτηριάδης 1908, Προϊστορικά αγγεία Χαϊρωνείας και Ελατείας, ΑΕ 1908, 69-70, εικ. 3· S. S. Weinberg 1962, Excavations at Prehistoric Elateia 1959, *Hesperia* 31, 172-173. Το σχήμα είναι γνωστό στην Ατική από τον οικισμό της Νέας Μάρκρης: Μ. Παντελίδου-Γκόφα 1995, *Η Νεολιθική Νέα Μάρκη, Η κεραμική*, Αθήνα, 147.

Στη μέση νεολιθική, οι υπόγειες κατασκευές αντικαθίστανται από υπέργεια κυκλικά δάπεδα, στρωμένα με μικρούς λίθους και επικάλυψη χώματος ή κονιάματος. Παρόμοιες κατασκευές είναι γνωστές από άλλες νεολιθικές θέσεις και ερμηνεύονται ως σπραγγιστικά δάπεδα υπέργειων αποθηκών χαμηλού ύψους, το περίβλημα των οποίων θα ήταν από φθαρτά υλικά⁶. Την εγκατάσταση φαίνεται ότι οριοθετούσε προς ανατολώς ισχυρός τοίχος, πάχους 1 μ., κατασκευασμένος από συμπιεσμένο κιμνιόχωμα και πέτρες (εικ. 3).

Κατά την 3η χιλιετία π.Χ. οι δυο θέσεις, βόρεια⁷ και νότια⁸, εξακολουθούν να κατοικούνται, όπως διαπιστώνεται από ορύγματα αποθηκευτικής χρήσης που αποκαλύφθηκαν επί των οδών Προσπλίου (εικ. 5) και Αφροδίτης, αλλά και από το τεχνικό υδραυλικό έργο διευθέτησης του ρέματος της Βουής, που αποκαλύφθηκε επί της οδού Σπύρου Δήμα (Χάρτης, θέση 5).

Στη θέση αυτή, στο νότιο τμήμα της Παιανίας, στο σημείο κατασκευής του κεντρικού συλλεκτήρα του σύγχρονου αντιπλημμυρικού έργου, κατά εντυπωσιακή σύμπτωση αποκαλύφθηκε αντίστοιχο τεχνικό έργο, η αρχική φάση κατασκευής του οποίου ανάγεται στην πρωτοελλαδική περίοδο⁹ (εικ. 6), το οποίο επισκευάστηκε κατά τη μυκηναϊκή εποχή, γύρω στο 1.400 π.Χ., και ενισχύθηκε με την προσθήκη κάθετων σκελών και δεξαμενής. Στη φάση αυτή αποτελείται από δύο παράλληλους ισχυρούς αναλημματικούς τοίχους, κατεύθυνσης Α-Δ, οι οποίοι λειτουργούσαν ως προστατευτικοί του αναχώματος που είχε δημιουργηθεί στην όχθη του ρέματος. Για την αναχαίτιση της ορμής των υδάτων κατά διαστήματα είχαν κατασκευασθεί κάθετα σκέλη από αδρά επεξεργασμένους ογκόλιθους αλλά και ορθογώνια μεγαλιθική κατασκευή, θεμελιωμένη στο περιχειλίωμα φυσικής, κυκλωτερούς λεκάνης, η οποία θα λειτουργούσε και ως δεξαμενή για τη συλλογή νερού (εικ. 7). Οι ισχυρές αυτές κατασκευές δεν εμπόδιζαν τελικά την καταστροφή και αχρήστευση του τεχνικού έργου περί το 1200 π.Χ.

6. Μ. Παντελίδου-Γκόφα 1991, *Η Νεολιθική Νέα Μάκρη, Τα οικοδομικά*, Αθήνα, 176-178.

7. Οικισμός της τελικής νεολιθικής και πρωτοελλαδικής περιόδου έχει εντοπισθεί και στα ανατολικά της Χούσμεζας, στο ΒΑ τμήμα της Παιανίας: Ό. Κακαβογιάννη και Κ. Ντούνη, 2009 “Μικρές έρευνες και ανασκαφές σε προϊστορικές θέσεις στα Μεσόγεια, 1994-2004” στο Β. Βασιλοπούλου, Σ. Κατσαρού-Τζεβελέκη (επιμ.) *Από τα Μεσόγεια στον Αργοσαρωνικό, Πρακτικά Συνεδρίου Αθήνα 2003, Δήμος Μαρκοπούλου Μεσογαίας*, 384.

8. Στις αρχές του 20ού αι. ο Κεραμόπουλλος ερευνήσε πρωτοελλαδικό τύμβο, στην περιοχή του Καρελλά. Σύμφωνα με τα λιγοστά δημοσιευμένα στοιχεία ο τάφος επαναχρησιμοποιήθηκε κατά τη μυκηναϊκή εποχή. Η ακριβής θέση του τύμβου δεν είναι σήμερα γνωστή, βλ. Α. Δ. Κεραμόπουλλος, “Περί των τάφων της Τρεμπένιστας και περί των κατά την Λυχνιδόν λαών”, *Μακεδονικά 2* (1941-1952), 502-504.

9. Αντίστοιχο τεχνικό υδραυλικό έργο της ΠΕ περιόδου έχει ερευνηθεί στη θέση Κίτσι Κορωπίου, βλ. Κ. Ντούνη 2018, “Τεχνικά έργα κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού στη ΝΑ Αττική”, *Πρακτικά ΙΣΤ' ΕΣΝΑ, Λαύριο 18-22 Νοεμβρίου 2015, Καλύβια Θεοικού 2018*, 238-242.

Πρόκειται για ένα έργο κοινής ωφέλειας, το οποίο εξυπηρετούσε αφενός στην ελεγχόμενη διοχέτευση νερού προς τις καλλιεργούμενες εκτάσεις αφετέρου στην προστασία της περιοχής του οικισμού, υποδεικνύοντας παράλληλα την ύπαρξη κάποιου τοπικού μυκηνναϊκού κέντρου εξουσίας. Ο οικισμός πρέπει να αναπτυσσόταν στην περιοχή νότια, όπως συμπεραίνουμε από τον αποθέτη χρηστικής κεραμικής (εικ. 8, 9) που αποκαλύφθηκε στην οδό Ι. Καποδίστρια (Χάρτης, θέση 1). Από υπόθεση λαθρανασκαφής μυκηνναϊκών τάφων στον λόφο Καμάρθι (Χάρτης, θέση 6), τον προηγούμενο αιώνα, πληροφορούμαστε τη θέση του νεκροταφείου του οικισμού¹⁰.

Κατά τους ιστορικούς χρόνους τα αρχαιολογικά ευρήματα πολλαπλασιάζονται. Στην εποχή της μεγάλης ακμής της Αττικής, την κλασική, σύμφωνα με τη διοικητική μεταρρύθμιση του Αθηναϊκού κράτους που έγινε από τον Κλεισθένη το 508-507 π.Χ., η Παιανία αποτέλεσε μαζί με τους γειτονικούς δήμους Ώα και Κονθύλη, ίσως και την Κύθηρο, το μεσογειακό τμήμα της Πανδιονίδος φυλής. Ο αρχαίος δήμος της Παιανίας ήταν διπλός¹¹: ο δήμος της Παιανίας Υπένερθεν ήταν ένας από τους πέντε μεγαλύτερους αττικούς δήμους με αντιπροσώπευση 11 βουλευτών. Ο δήμος της Παιανίας Καθύπερθεν ήταν μικρός και έστελνε μόνον ένα βουλευτή.

Παρατηρώντας την κατανομή των αρχαιολογικών θέσεων στον χάρτη σε δυο πυρήνες, βόρεια και νότια, προκύπτει η περιοχή στην οποία αναπτύχθηκαν οι αρχαίοι δήμοι. Στο βόρειο τμήμα της Παιανίας τοποθετείται ο δήμος της Παιανίας Καθύπερθεν, νότια η Παιανία Υπένερθεν.

Ένας οικιστικός πυρήνας του δήμου της Παιανίας Καθύπερθεν φαίνεται ότι είχε οργανωθεί στην περιοχή Προσήλιο, γύρω από τον Ι. Ναό του Αγίου Ανδρέα (Χάρτης, θέση 7). Στο σημείο αυτό στους *Karten Von Attika*, σημειώνονται αρχαία ερείπια και τρία αρχαία πηγάδια. Το νοτιότερο εξ αυτών ταυτίζεται με το φρέαρ που διατηρείται έως σήμερα στη συμβολή της Λ. Λαυρίου με την οδό Διαδόχου Κωνσταντίνου, δίπλα στο οποίο υπάρχουν ακόμα λίθινες γούρνες για τον ποτισμό των ζώων.

Η ύπαρξη οργανωμένου οικισμού στην περιοχή, ήδη από τον 7ο αι. π.Χ. μαρτυρείται από το νεκροταφείο που εντοπίσθηκε επί της οδού Σουλίου (Χάρτης, θέση 8),

10. Α. Σουλίου 2018, “Η αρχαιολογική συλλογή Λιοπεσίου μέσα από το ιστορικό αρχείο αρχαιοτήτων”, *Πρακτικά ΙΣΤ΄ ΕΣΝΑ, Καλύβια Θεορικού 2015*, Καλύβια 2018, σελ. 471. Μυκηνναϊκό νεκροταφείο αναφέρεται και στην άνω Παιανία, στη νότια πλευρά του λόφου Πυργάθι, ανατολικά του ναού των Αγίων Αναργύρων, όπου κατά τη δεκαετία του 1950 ο αρχαιολόγος Ευ. Μαστροκώστας, ερεύνησε μυκηνναϊκό τάφο, στον αγρό Σταμάτη Χατζκυριάκου, βλ. Ό. Κακαβογιάννη 2010, “Η περιοχή της Παιανίας κατά τους προϊστορικούς και αρχαίους χρόνους”, *Πρακτικά ΙΓ΄ ΕΣΝΑ, Καλύβια Θεορικού 2010*, 173, υποσημ. 13.

11. J. Traill 1975, *The Political Organization of Attica. A Study of the Demes, Trittyes and Phylai and their representation in the Athenian Council*, *Hesperia*, Suppl. XIV, Princeton, New Jersey, 43, 127, πίν. III, Χάρτης 1.

το οποίο ήταν σε λειτουργία έως και το β' μισό του 5ου αι., με κύρια μέθοδο ταφής την πρωτογενή καύση σε ορθογώνιους λάκκους (εικ. 10). Εντοπίστηκαν συνολικά 30 ταφικές πυρές, από τις οποίες ερευνήθηκαν οι 26 και ένας εγχυτρισμός. Οι πρωιμότερες ταφές έχουν προσανατολισμό Β-Ν, ενώ οι νεώτερες βρίσκονται κατά τον άξονα Α-Δ. Οι νεκροί συνοδεύονταν κυρίως από ληκκύθους διακοσμημένες με μελανόμορφες παραστάσεις μυθολογικού περιεχομένου (εικ. 11). Πάνω από ορισμένες ταφικές πυρές βρέθηκαν κατάλοιπα εναγισμών, τα οποία συνίστανται από θραυσμένα αγγεία και ειδώλια ένθρονων γυναικείων μορφών μέσα σε στρώμα στάχτης (εικ. 12). Ανατολικά του νεκροταφείου διερχόταν αρχαία οδός κατεύθυνσης Β-Ν, πλάτους 3 μ., τμήμα της οποίας ερευνήθηκε επί της οδού Ανοιξέως (Χάρτης, θέση 9). Δυτικά της οδού αποκαλύφθηκαν διαταραγμένες ταφές ήδη από την αρχαιότητα, ανατολικά αυτής πηγάδι με λίθινο στόμιο. Από το εσωτερικό του πηγαδιού συλλέχθηκαν αγγεία ταφικής προέλευσης (εικ. 13), πιθανότατα από κάποια εκκαθάριση στον χώρο του νεκροταφείου¹².

Τμήματα πήλινης ανωδομής κτηρίου με γραπτή διακόσμηση του βου αι. π.Χ. που εντοπίστηκαν σε απορριμματικό λάκκο ρωμαϊκής περιόδου, σε απόσταση 360 μ. δυτικά, επί της Λ. Λαυρίου (Χάρτης, θέση 10), υποδηλώνουν την ύπαρξη στην περιοχή κάποιου δημόσιου κτηρίου, ίσως ιερού. Πρόκειται για τμήμα πήλινου γείσου, καμπύλης τομής με γραπτή διακόσμηση πλοχμού, λέσβιου κυματίου και μαιάνδρου και θραύσματα από ηγεμόνες κεράμους με γραπτή διακόσμηση μαιάνδρου.

Στο νότιο τμήμα της Παιανίας, στην περιοχή που αναπτύχθηκε ο δήμος της Παιανίας Υπένερθεν, στο παρελθόν έχουν ερευνηθεί αρχαίες οδοί και νεκροταφεία¹³ της γεωμετρικής, αρχαϊκής, κλασικής και ρωμαϊκής περιόδου, γύρω από τον Άγιο Αθανάσιο. Αυτοί οι δρόμοι, όπως αποτυπώνεται και στους *Karten Von Attika* φαίνεται ότι συγκλίνουν στην περιοχή αμέσως βόρεια του Αγίου Αθανασίου (Χάρτης, θέση 11), όπου θα υπήρχε στην αρχαιότητα σημαντικός οδικός κόμβος.

Ένας από αυτούς τους δρόμους αποκαλύφθηκε στην οδό Ι. Γ. Σιδέρη (Χάρτης, θέση 12), ανατολικά της συμβολής της με τη Λ. Λαυρίου¹⁴. Στη θέση αυτή αποκαλύφθηκαν δυο παράλληλες οδοί κατεύθυνσης Β-Ν. Η ανατολική οδός, πλάτους 3,10 μ., ήταν σε χρήση κατά την κλασική και τη ρωμαϊκή περίοδο. Στην κλασική

12. Στη θέση Μπρέκθι Επισκοπής, στο ΒΔ τμήμα της Παιανίας έχει ερευνηθεί από τον Κυπαρίσιο συλημένο νεκροταφείο της ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου, καταδεικνύοντας τη συνέχιση της κατοίκησης έως την ύστερη αρχαιότητα. Ν. Κυπαρίσσης, ΑΔ 10, Παράρτημα 1926, 80-81.

13. Ε. Ανδρικού 2018, ΑΑΑ, 286-291· Μ. Μέξη και Κ. Ντούνη 2015, "Αρχαίος Δήμος Παιανίας Υπένερθεν, νεώτερα ανασκαφικά δεδομένα" *Πρακτικά ΙΕ' ΕΣΝΑ, Καλύβια 2013*, 83-99· Π. Θέμελης ΑΔ 25 (1970), Χρονικά, 126-127.

14. Πρόκειται για την ίδια οδό που έχει ερευνηθεί λίγο βορειότερα, στο οικόπεδο Οικονομολού, Μ. Μέξη και Κ. Ντούνη, ό.π.

περίοδο το κατάστρωμα είχε διαμορφωθεί από πατημένο χώμα, πάνω στο οποίο διακρίνονται ίχνη τροχών (εικ. 14). Κατά τη ρωμαϊκή περίοδο το οδόστρωμα αντικαταστάθηκε από πυκνό λιθόστρωτο. Με τη φάση αυτή της οδού πιθανότατα συσχετίζεται πλήινος πειόσχημος αγωγός, κατεύθυνσης Β-Ν, που αποκαλύφθηκε στα δυτικά της οδού και παράλληλα προς αυτήν. Η οδός καταργήθηκε κατά την υστερορωμαϊκή περίοδο και μετατοπίστηκε δυτικά, σε απόσταση 11 μ. Κατά τη φάση αυτή, η δυτική οδός έχει πλάτος 2 μ. και περιβάλλεται από αναλημματικούς τοίχους. Το οδόστρωμα αποτελούσε πατημένο χώμα και στρωμένα θραύσματα κεράμων. Κάτω από το οδόστρωμα αποκαλύφθηκε κτιστός αγωγός απορροής υδάτων, οφιοειδούς κάτοψης. Με τον αγωγό σχετίζεται κτιστό κυκλικό φρεάτιο, το οποίο αποκαλύφθηκε κατ' επαφήν με το δυτικό ρείθρο της οδού. Θέση, προσανατολισμός και η μακραίωνη χρήση της οδού, επιτρέπουν την υπόθεση ότι πρόκειται για τη Στειριακή οδό¹⁵, η οποία με αφετηρία το ιερό της Παλληνίδος Αθηνάς οδηγούσε στον αρχαίο δήμο της Στειριάς και στο εμπορικό λιμάνι που υπήρχε στις Πρασιές.

Ανατολικά της οδού και κατ' επαφήν με το ανάλημά της, αποκαλύφθηκε τμήμα κτηρίου, υστερορωμαϊκής και παλαιοχριστιανικής περιόδου, το οποίο κατασκευάστηκε πάνω στην αρχαιότερη, ανατολική οδό και τον πλήινο αγωγό. Πρόκειται για σειρά 4 δωματίων, κατά τον άξονα Β-Ν, με στενό διάδρομο στα Α. Ο μεγάλος αριθμός των νομισμάτων σε συνδυασμό με την ποσότητα αποθηκευτικών, μαγειρικών και χρηστικών αγγείων, κυρίως αμφορείς και χύτρες, που συλλέχθηκαν από το κτήριο και από τον υπαίθριο χώρο δυτικά της οδού, επιτρέπουν την ερμηνεία του ως οινομαγειρείου.

Ανατολικότερα επί της οδού Σιδέρη, ακριβώς βόρεια του Αγίου Αθανασίου (Χάρτης, θέση 13) ερευνήθηκε τμήμα ελαιοτριβείου ελληνιστικών χρόνων, το οποίο ήταν σε χρήση έως και την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο, οπότε και καταστράφηκε από φωτιά. Το κτήριο αποτελείται από πέντε στεγασμένους και τρεις υπαίθριους χώρους και διατρέχεται από σύστημα αγωγών για τη διοχέτευση του απαραίτητου νερού. Το κεντρικό τμήμα του συγκροτήματος αποτελεί ενιαίος, επιμήκης χώρος, ο οποίος διαιρείται σε τέσσερα επιμέρους δωμάτια. Στο εσωτερικό τους αποκαλύφθηκαν λίθινο αντίβαρο, λίθινη κυκλική βάση συμπίεσης, πιθάρια για την αποθήκευση του ελαιόλαδου (εικ. 15), απανθρακωμένοι πυρήνες ελιάς και έντονα ίχνη οργανικού υλικού. Στον υπαίθριο χώρο δυτικά του κτηρίου, αποκαλύφθηκε λιθόστρωτη περιοχή όπου πιθανότατα λάμβανε χώρα η σύνθλιψη του ελαιοκάρπου, δεξαμενή λαξευμένη στον μαλακό βράχο με επένδυση από κονίαμα, πιθανώς για την αποθήκευση του ελαιοπολτού και καλοχτισμένο πηγάδι, το οποίο ήταν

15. Ό. Κακαβογιάννη 2009, "Αρχαίες οδοί στα νότια και δυτικά Μεσόγεια και τη Λαυρεωτική" στο *Μ. Κορρές (επιμ.), Αττικής οδοί. Αρχαίοι δρόμοι της Αττικής*, Αθήνα, σελ. 185-187.

σε χρήση έως την καταστροφή του συγκροτήματος, κατά τον 3ο-4ο αι. μ.Χ. Τα κτιστά τοιχώματα του πηγαδιού φέρουν επένδυση από πήλινους δακτύλιους, σε 7 επάλληλες σειρές (εικ. 16). Ο κατώτερος δακτύλιος, σε βάθος περίπου 5 μέτρων από το χείλος του πηγαδιού εδραζόταν σε τετράπλευρη λίθινη κρηπίδα, στην οποία είχαν χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό τρεις μαρμάρινες επιτύμβιες στήλες, προσφέροντας στοιχεία για τη χρονολόγηση της κατασκευής όχι νωρίτερα από τα τέλη του 4ου π.Χ. αι. Στη μια εξ αυτών, η οποία κοσμεύεται με ανάγλυφη γυναικεία μορφή, διασώζεται το όνομα της νεκρής Οινάνθης (εικ. 17).

Ανατολικά του κτηρίου και εν μέρει κάτω από τη ΒΑ γωνία του, βρέθηκε παλαιότερο πηγάδι, το οποίο καταργήθηκε κατά την οικοδόμηση του ελαιοτριβείου. Από το εσωτερικό του συλλέχθηκε μεγάλη ποσότητα κεραμικής γεωμετρικών και κλασικών χρόνων, αποδεικνύοντας τη μακράιωνη χρήση του χώρου.

Τμήματα του δευτερεύοντος οδικού δικτύου υποδηλώνονται από τα παρόδια νεκροταφεία κλασικών χρόνων που ερευνήθηκαν επί των οδών Απτικής (Χάρτης, θέση 14) και Σταμάτι (Χάρτης, θέση 15) και από τους συλημένους τάφους υστερορωμαϊκής πιθανώς εποχής που αποκαλύφθηκαν επί της οδού Αγίου Θωμά (Χάρτης, θέση 16).

Κατά τη βυζαντινή περίοδο οι γεωργικές κοινότητες της περιοχής συνεχίζουν τη ζωή των αρχαίων δήμων¹⁶.

Στην περιοχή του δήμου της Παιανίας Υπένερθεν ένας οικιστικός πυρήνας αναπτύχθηκε στην περιοχή του Αγίου Αθανασίου. Κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο, εποχή ανέγερσης της παλαιοχριστιανικής βασιλικής¹⁷ που υπάρχει κάτω από τα θεμέλια του μεταβυζαντινού ναού του Αγίου Αθανασίου (Χάρτης, θέση 11), η δυτική οδός που αποκαλύφθηκε επί της οδού Ι. Γ. Σιδέρη, διαπλατύνθηκε φθάνοντας τα 4 μ. πλάτος και οριοθετήθηκε με νέους αναλημματικούς τοίχους, ενώ και το παρόδιο οινομαγειρείο εξακολουθούσε να λειτουργεί. Μετά την καταστροφή του ελαιοτριβείου από φωτιά, κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο η εγκατάσταση περιορίστηκε στο ανατολικό άκρο του κτηριακού συγκροτήματος, με την κατασκευή δαπέδου συμπίεσης και μικρού υπολήνιου, αγωγού απορροής υγρών και μικρής δεξαμενής διαχωρισμού του ελαιόλαδου.

16. Ένας από τους τελευταίους γνωστούς Παιανιείς δημότες είναι ο Φαίδρος ο γιος του Ζωΐλου, ο οποίος έζησε γύρω στο 400 μ.Χ. και κατασκεύασε το ηλιακό ωρολόγιο που έως τα τέλη του 17ου αι. ήταν εντοχισμένο στην εκκλησία της Παναγίας Γοργοεπηκόου δίπλα στη Μητρόπολη Αθηνών, βλ. J. Spon and G. Wheeler, *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant*, Lyons, 1678, ii σελ. 219 και iii σελ. 176. Αργότερα το ρολόι κατέληξε στη συλλογή Έλγιν και στο Βρετανικό Μουσείο, όπου βρίσκεται έως σήμερα αποθηκευμένο. Με τον Φαίδρο επίσης σχετίζεται και το ονομαζόμενο «Βήμα του Φαίδρου», ένα πόδιο με μικρή σκάλα που χτίστηκε περί τα τέλη του 4ου αι. μ.Χ. στο Διονυσιακό Θέατρο της Αθήνας, για την αγόρευση των ρητόρων.

17. Ευ. Μαστροκώστας, *ΑΕ* 1956, σελ. 27-31.

Δυτικά της αρχαίας οδού ερευνήθηκε τμήμα κακοδιατηρημένου κτηρίου της Μέσης Βυζαντινής περιόδου. Αναγνωρίζεται σειρά τουλάχιστον 3 δωματίων κατά τον άξονα Α-Δ, το δυτικότερο εκ των οποίων είχε είσοδο προς Β και ήταν διαιρεμένο σε δυο χώρους. Στον υπαίθριο χώρο ανατολικά του κτηρίου είχαν διαμορφωθεί λάκκοι αποθηκευτικής και απορριμματικής χρήσης. Η κεραμική από τους χώρους αυτούς χρονολογείται μεταξύ του 3ου και 7ου αι. μ.Χ., ενώ υπάρχουν και πρωιμότερα δείγματα κεραμικής κλασικών χρόνων. Ανάμεσα στα ευρήματα περιλαμβάνονται πήλινα εξαρτήματα κεραμικού κλιβάνου, τα οποία μαρτυρούν την ύπαρξη κάποιου κεραμικού εργαστηρίου στην περιοχή.

Ένας δεύτερος πυρήνας κατοίκησης αναπτυσσόταν δυτικότερα, γύρω από την εκκλησία της Παναγίας (Χάρτης, θέση 17). Οι ανασκαφές επί των οδών Απικής, Ανέστη και Ξάνθου αποκάλυψαν τα πενιχρά κατάλοιπα κτηρίων της ύστερης βυζαντινής περιόδου, από τα οποία καλύτερα διασώθηκαν οι υπόγειοι, κτιστοί αποθηκευτικοί χώροι και τα βυθισμένα στον βράχο πιθάρια.

Τμήμα νεκροταφείου της ίδιας πιθανώς περιόδου ερευνήθηκε επί της οδού Σπύρου Ανδρέου, σε άμεση γειτνίαση με τον μεταβυζαντινό ναό της Αγίας Παρασκευής (Χάρτης, θέση 18). Συνολικά εντοπίστηκαν 7 ακτέριστες ταφές, διαταραγμένες σε μεγάλο βαθμό από τη διάνοιξη της σύγχρονης οδού¹⁸.

Βόρεια, στην περιοχή του αρχαίου δήμου της Παιανίας Καθύπερθεν, εντοπίζονται δυο πυρήνες, στην περιοχή της Επισκοπής και στην περιοχή του Αγίου Ανδρέα. Η πρωιμότερη χρονολογείται στην παλαιοχριστιανική περίοδο και εντοπίζεται στην περιοχή της Επισκοπής. Συγκεκριμένα, στην οδό Ρέας (Χάρτης, θέση 19) στο εσωτερικό αποσπασματικά σωζόμενων δωματίων βρέθηκαν κτιστοί υπόγειοι αποθηκευτικοί χώροι, πιθάρια (εικ. 18) και απορριμματικοί λάκκοι. Στην περιοχή του Αγίου Ανδρέα (Χάρτης, θέση 7) εντοπίστηκαν διάσπαρτοι κτιστοί αποθηκευτικοί χώροι της ύστερης βυζαντινής περιόδου.

Από τις νεότερες κατασκευές που ήρθαν στην επιφάνεια κατά τη διάρκεια του έργου και μας οδηγούν στα πρώτα χρόνια ίδρυσης του χωριού Λιόπεσι, στο τέλος του 17ου αι., αναφέρουμε την αποκάλυψη του πηγαδιού του παλιού χωριού, στην πλατεία Δημοσθένους, το οποίο εξυπηρετούσε τις ανάγκες των κατοίκων έως το 1935¹⁹. Για την κατασκευή του πηγαδιού είχε χρησιμοποιηθεί αρχαίο οικοδομικό υλικό (εικ. 19), προερχόμενο πιθανότατα από τον παλαιότερο ναό που υπήρχε στη θέση της Αγίας Παρασκευής²⁰.

18. Οι ταφές πιθανώς συνδέονται με αυτές που ερευνήθηκαν στο εσωτερικό της Αγίας Παρασκευής, Ν. Βασιλικού 2018, “Ο ναός της Αγίας Παρασκευής στην Παιανία: νεότερα στοιχεία για τις οικοδομικές φάσεις και τον τοιχογραφικό διάκοσμο”, *Πρακτικά ΙΣΤ΄ ΕΣΝΑ, Καλύβια Θορικού 2015*, Καλύβια Θορικού 2018, σελ. 569.

19. Γ. Χατζησωτηρίου 1973, *Ιστορία της Παιανίας και των ανατολικά του Υμπίου περιοχών*, 342.

20. Ν. Βασιλικού 2018, *ό.π.*, σελ. 567-573.

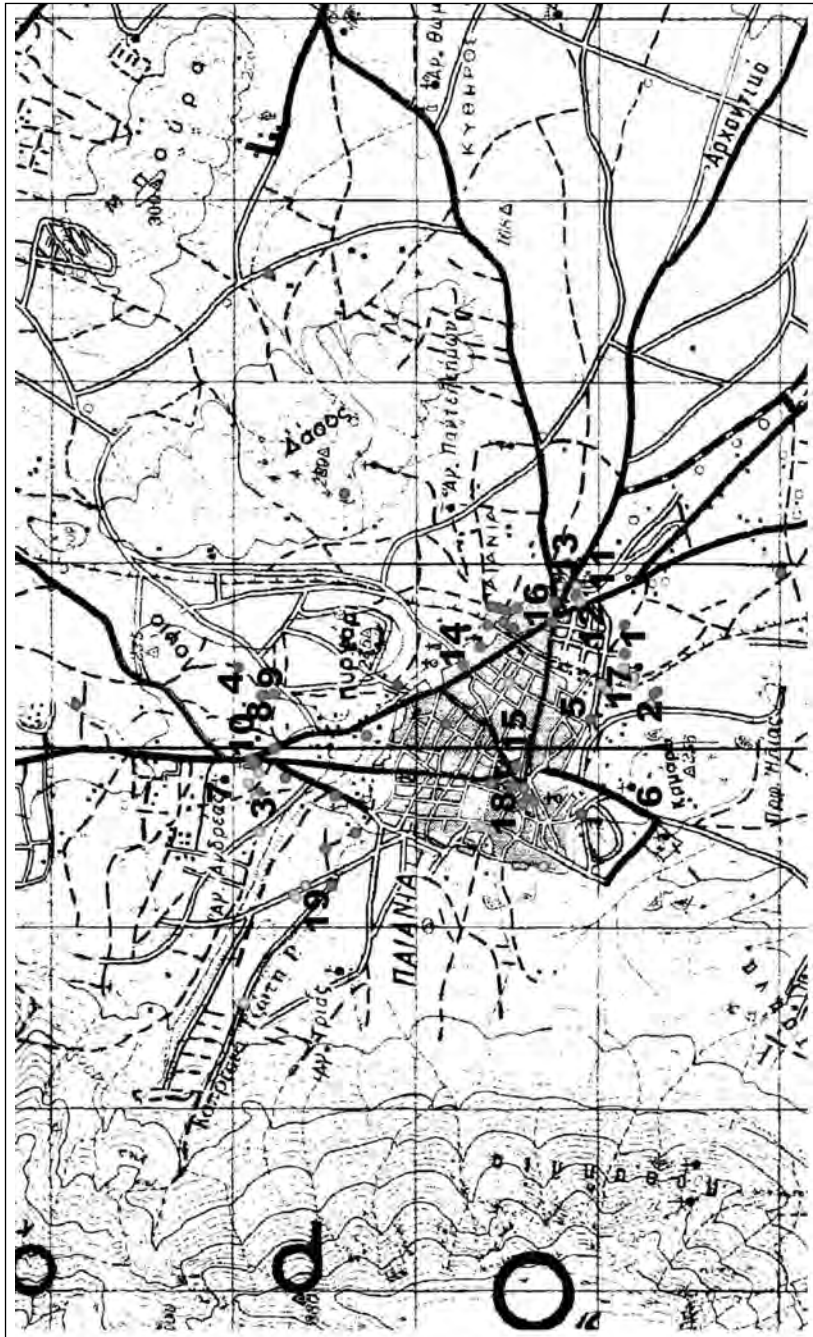
Συνοψίζοντας, παρατηρώντας την κατανομή των αρχαίων καταλοίπων είναι προφανές ότι η θέση των οικισμών καθορίστηκε εξ αρχής από το γεωμορφολογικό ανάγλυφο της περιοχής και βασίστηκε αφενός στα ρέματα, τα οποία παρείχαν την υδροδότηση των οικισμών, των εργαστηριακών και βιοτεχνικών δραστηριοτήτων αλλά και των καλλιεργούμενων εκτάσεων, αφετέρου στην ύπαρξη των κεντρικών οδικών αρτηριών, που εξασφάλιζαν την επικοινωνία με το άστυ, τη Μεσογαία και τη θάλασσα.

Περίληψη

Η περιοχή της Παιανίας ταυτίστηκε από νωρίς με τη θέση του αρχαίου ομώνυμου δήμου. Την πρώτη συστηματική χαρτογράφηση και καταγραφή των αρχαιοτήτων της περιοχής αποτελούν οι Χάρτες της Απτικής των γερμανών Κούρτιους και Κάουπερτ, οι οποίοι επισκέφθηκαν την Παιανία στα τέλη του 19ου αι.

Οι γνώσεις μας για τον αρχαίο δήμο της Παιανίας βασίζονταν για πολλές δεκαετίες στη σημαντική και πλούσια αρχαιολογική συλλογή Λιοπεσίου, η οποία δημιουργήθηκε στα τέλη του 19ου αι. και συνίσταται κυρίως από επιτύμβια μνημεία. Καθ' όλη τη διάρκεια του 20ού αι. διενεργούνται περιστασιακά ανασκαφές, κυρίως ύστερα από την ειδοποίηση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Οι περισσότερες από αυτές δύσκολα τοποθετούνται με ακρίβεια στον χάρτη. Τα πρώτα μεγάλα δημόσια έργα που εκτελέστηκαν στην περιοχή αποτέλεσαν την αφορμή για τον εντοπισμό και την ανασκαφική διερεύνηση νέων αρχαιολογικών θέσεων. Η άσκηση συστηματικού αρχαιολογικού ελέγχου για τον εντοπισμό εγκειμένων αρχαιοτήτων ξεκίνησε το 2006, με εντυπωσιακά αποτελέσματα: νέες θέσεις στην περίμετρο κυρίως του πολεοδομικού ιστού με σημαντικά ευρήματα,

Τα τελευταία χρόνια, στο πλαίσιο της Κατασκευής Δικτύων Απορροής Ομβρίων Υδάτων δήμου Παιανίας, Β Φάση, αποκαλύφθηκαν 38 αρχαιολογικές θέσεις, οι οποίες χρονολογούνται από τη νεολιθική εποχή έως και τη νεώτερη ιστορία. Οι ανασκαφές αυτές εμπλούτισαν σε μεγάλο βαθμό τον αρχαιολογικό χάρτη της περιοχής, παρέχοντας σημαντικές πληροφορίες για την ανάπτυξη των αρχαίων οικισμών, διαχρονικά και σχεδόν αδιάλειπτα, από τα τέλη της 7ης χιλιετίας π.Χ. έως και τα τέλη του 17ου αι.

Εικ. 1. Χάρτης. Θέσεις: 1. Οδός Ι. Καποδίστρια, 2. Οδός Αφροδίτης, 3. Οδός Προσπύλου, 4. Οικόπεδο Κοντόπουλου, 5. Οδός Σπ. Δήμα, 6. Λόφος Καμάρθη, 7. Άγιος Ανδρέας, 8. Οδός Σουλίου, 9. Οδός Ανοίξεως, 10. Α. Λαυρίου, 11. Άγιος Αθανάσιος, 12-13. Οδός Ι. Γ. Σιδέρη, 14. Οδός Απικής, 15. Οδός Σταμάτη, 16. Οδός Αγίου Θωμά, 17. Κοίμηση Θεοτόκου, 18. Αγία Παρασκευή, 19. Οδός Ρέας.

Εικ. 2. Οδός Ι. Καποδίστρια, νεολιθικός οικισμός Τάφος Ι, λάκκοι αποθηκευτικής χρήσης

Εικ. 3. Οδός Ι. Καποδίστρια, νεολιθικός οικισμός Τάφος ΙΙΙ, κτήρια με λίθινη κρηπίδα.

Εικ. 4. Οδός Προσπλίου, κατασκευή από κιμλόχωμα.

Εικ. 5. Οδός Προσπλίου, αγγεία από το εσωτερικό.

Εικ. 6. Οδός Προσπλίου, κορμός ειδώλιου από το εσωτερικό λάκκου της πρωτοελλαδικής περιόδου.

Εικ. 7. Οδός Σπύρου Δίμα, πρωτοελλαδικό αγγείο.

Εικ. 8. Οδός Σπ. Δήμα, τεχνικό έργο εγκιβωτισμού ρέματος μυκηναϊκής εποχής, δεξαμενή.

Εικ. 9. Οδός Ι. Καποδίστρια, αποθέτης μυκηναϊκής εποχής.

Εικ. 10. Αγγεία από τον μυκηναϊκό αποθέτη.

Εικ. 11. Οδός Σουλίου, όρυγμα ταφικής πυράς με αεραγωγούς.

Εικ. 12. Οδός Σουλίου, κτερίσματα τάφων.

Εικ. 13. Οδός Σουλίου, ειδώλια από τελετουργικές πυρές.

Εικ. 14. Οδός Ανοίξεως, λουτροφόρος υδρία από το εσωτερικό αρχαίου φρέατος.

Εικ. 15. Οδός Ι. Γ. Σιδέρη, αρχαία οδός κλασικών χρόνων.

Εικ. 16. Οδός Ι. Γ. Σιδέρη, αρχαίο ελαιοτριβείο

Εικ. 17. Οδός Ι. Γ. Σιδέρη, φρέαρ με επένδυση τοιχωμάτων από πήλινους δακτυλίους.

Εικ. 18. Οδός Ι. Γ. Σιδέρη, επιτύμβια στήλη σε β' χρήση, από το εσωτερικό φρέατος.

Εικ. 19. Οδός Ρέας, πίθος κατά χώραν.

Εικ. 20. Πλατεία Δημοσθένους, το πηγάδι του παλιού χωριού.